

بررسی سیر تکوینی حقوق شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران^۱

سید کمال‌الدین دولتخواه^۲، اسدا... یآوری^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۱۰

از صفحه ۴۷ تا ۷۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۲

چکیده

هدف این تحقیق بررسی سیر تکوینی حقوق شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران است. شهروندی پیوندهای میان فرد و جامعه را در قالب حقوق، تعهدات و مسئولیت‌ها منعکس می‌سازد و چهارچوبی برای تعامل افراد، گروه‌ها و نهادها ارائه می‌کند. بنابراین کارکرد اصلی شهروندی اداره جامعه مطابق با اصول رعایت حقوق دیگران و تعهد به انجام امور در جهت حفظ نهادهای مشترکی است که این حقوق را برقرار و پایدار نگه می‌دارند. روش تحقیق حاضر به صورت کتابخانه‌ای و روش گردآوری اطلاعات فیش برداری است. نتایج تحقیق نشان داد در هیچ کدام از برنامه‌ها امور رفاهی و انسانگرایانه به سطح سیاستگذاری ارتقا نیافته و بیشتر از جایگاه خدماتی برخوردار است به طوری که بیشترین نگاه و پربازده‌ترین سیاستها و سرمایه‌گذاریها به سمت و سوی موضوعات اقتصادی، و کمترین توجه به مؤلفه‌های حقوق شهروندی به عنوان حق ممتاز در پنج برنامه اولیه بوده است؛ از این رو، مجموعه به هم پیوسته‌ای از وظایف، حقوق، تکالیف و مسئولیتها و تعهدات اجتماعی، سیاسی و حقوقی، اقتصادی و فرهنگی همگانی، برابر و یکسان به عنوان فهرستی فشرده از مجموعه حقوق شهروندان در جامعه است که دولتها باید به عنوان ابزار معرفت‌شناختی و سیاستگذارانه در جهت حل مشکلات و برنامه‌ریزیهای مدیریتی به عنوان مبانی نوین در حکمرانی مطلوب مدنظر داشته باشند.

واژگان کلیدی

حقوق شهروندی، برنامه‌های توسعه، برنامه‌ریزی توسعه اجتماعی، حقوق مدنی سیاسی

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان "سیر تحول، شناسایی و تضمین حقوق شهروندی در برنامه‌های پنجساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور" است.

۲. دانشجوی دکتری رشته حقوق، گرایش حقوق عمومی، واحد رفسنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران.
رایانامه: dr.kamaldolatkhah@gmail.com

۳. استادیار گروه حقوق عمومی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: a_yavari@sbu.ac.ir

۱. مقدمه

حقوق فردی شهروندی یا ضوابط و قواعدی که حقوق فرد و دولت و قلمرو اختیارات آنها را در برابر یکدیگر تعیین می‌کند از جمله مباحث مطرح و مهم جهان کنونی است (افشار احمدی، ۱۳۹۸، ص ۲۲). امروزه مفهوم شهروندی، منزلتی اجتماعی در نگرش به جامعه مدنی تلقی می‌شود و شهروند به عنوان عضو جامعه سیاسی، فردی است که حقوق و وظایفی در ارتباط با این عضویت دارد. توجه به حقوق شهروندی در هر جامعه‌ای باعث قوام، مشروعیت و استمرار نظام سیاسی حاکم را فراهم خواهد آورد. این حقوق، ابعاد مدنی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و قضایی دارد و چگونگی کمیت و کیفیت بهره‌مندی از آن در هر جامعه از شاخصه‌های توسعه و از مؤلفه‌های حکمرانی خوب است (کاستلز و آلیستر، ۱۳۸۲). امروزه در جامعه ایران اسلامی، شناسایی حقوق شهروندان در متن قانون اساسی و دیگر قوانین را باید گامی اساسی در پیشرفت و توسعه اجتماعی ارزیابی کرد. بیش از یک قرن است که اندیشمندان و سیاستمداران در ایران با نامهای اصلاحات، نوسازی، رشد، پیشرفت و آموزش، خواهان تحول وضع اجتماعی و اقتصادی کشور به شیوه‌ای هستند که در کشورهای توسعه یافته انجام شده است. اگر چه توجه به توسعه به عنوان موضوعی علمی و دانشگاهی بعد از جنگ جهانی دوم مطرح شد، هنوز تعریف صحیح و جهانشمولی از توسعه وجود ندارد. گاهی توسعه به رفتار و عملکردهایی گفته می‌شود که برای تأثیر بر کل نظام اجتماعی و به منظور تغییر آن انجام می‌شود. در واقع توسعه به عنوان ابزار تحول و پیشرفت انسان و به خاطر او صورت می‌گیرد تا حقوق واقعی و مکان و شرایط زیستن انسان را به گونه‌ای شایسته نمایان سازد.

امروزه حقوق شهروندی در علم سیاست و دانش حقوق و فقه سیاسی جایگاه ویژه‌ای دارد؛ زیرا واقعیت این است که در عصر حاضر نیز از اهمیت موقعیت شهروندی به هیچ وجه کاسته نشده یا تمامی اهمیت گذشته آن از بین نرفته است؛ چنانکه به رغم تبلیغ آموزه‌های حقوق جهانی بشر، هنگام اداره امور سیاسی در کشورها دیده می‌شود که شهروندی هنوز اهمیت چندان ویژه‌ای ندارد و علت را باید در عوامل مختلف جست و جو کرد (شیانی، ۱۳۸۹، ص ۱). از یک سو جهانی شدن برخی از امور باعث تغییر بستر حکومتی دولتها شده است؛ اما دولتها هم چنان تواناترین نهاد تمرکز قدرت سیاسی، اقتصادی، نظامی و ارتباطی به شمار می‌روند. بنابراین، دولت بستر اصلی شهروندی است و حقوق و مسئولیتها به صورت اساسی در سطح دولتها تعیین می‌شود و اجرایی شدن حقوق و تکالیف با دولت و ملت ارتباط تنگاتنگی دارد؛ برای همین، امروزه اجرایی شدن حقوق بشر بیشتر در قالب میثاقها و معاهدات حقوق بشر الزام‌آور است که دولتها باید به

امضا و تصویب آن مبادرت ورزند و با رضایت به تعهدات حقوق بشر گردن نهند. از سوی دیگر شهروندی بیانگر ارتباط میان حقوق، مسئولیتها و مشارکت است که برای هر نوع اداره‌ای لازم و ضروری است. هم اکنون شهروندی ساز و کار خوبی برای تحقق حقوق و تکالیف است؛ حال اینکه یکی از مشکلات حقوق بشر این است که با اندیشه جامعه سیاسی پیوند نداشته است و ساز و کاری مؤثر برای تحقق آن وجود ندارد (کیث، ۱۳۸۱، ص ۵۳-۴۹). از طرفی مقوله توسعه از جمله محوری‌ترین موضوعات پیرامونی میان دولت و ملت، و اهمیت آن به دلیل تأثیرش بر سعادت و سلامتی تمامی انسانهاست. توسعه از ضروریات حکمرانی مطلوب است و این هدف بدون قائل شدن احترام برای حقوق انسانها و آزادیهای اساسی و حقوق شهروندی آنها امکانپذیر نخواهد بود؛ اگر چه جوامع هر چند سال یک بار، به طور متعارف و معمول شاهد برخی فعالیتهای گسترده علمی و مدیریتی در جهت فعالیتهای آبادگراییه کشورها هستند و این امر بخشی جدا نشدنی از وظایف و کارکردهای اصلی دولتها در عصر مدرن به شمار می‌آید (مداحی، ۱۳۸۹، ص ۱۴).

برنامه‌های توسعه پنجساله، برنامه‌هایی است که توسط دولت با هدف تحقق توسعه‌ای منظم و هماهنگ از نظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تدوین و اجرا می‌شود. پیش از انقلاب پنج برنامه توسعه در ایران به اجرا درآمد که بجز برنامه اول در تمام برنامه‌ها به موضوعات اجتماعی پرداخته شده بود اما نه به عنوان محور توسعه، بلکه در این برنامه‌ها اصل بر توسعه اقتصادی بوده است. پس از انقلاب نیز شش برنامه توسعه تاکنون به اجرا درآمده که در تمام آنها موادی به مؤلفه‌های اجتماعی اختصاص یافته اما در برنامه چهارم، اولین بار یک فصل کامل به موضوع محیط زیست و فصلی به ارتقای سلامت و بهبود کیفیت زندگی اختصاص یافت که نشاندهنده اهمیت بسیار دادن سیاستگذاران ایرانی نسبت به گفتمان بین‌المللی توسعه است. در برنامه پنجم نیز موضوعات اجتماعی در قالب یک فصل دنبال شده اما محیط زیست در فصول مختلف به طور پراکنده مطرح شده است. در هزاره سوم پیش از میلاد و نیز در قرن بیست و یکم، که قرن توسعه علمی، اقتصادی و فناوری و عصر ارتباطات است (عظیمی، ۱۳۸۱، ص ۷۷)، تمامی کشورها به پیشرفت با حفظ هویت خویش مایل بوده و هستند و لذا شدت دگرگونیها، برنامه‌ریزی بلند مدتی را می‌طلبد که این برنامه‌ریزیها در یک افق زمانی معین در جلوگیری از انحراف برنامه‌ها و در نتیجه همگرایی و افزایش بازدهی آنها سعی می‌کند. در کشور عزیز ما ایران در نظر گرفتن مبانی و اصول حقوقی برای تبیین ویژگیها و ترسیم موقعیت جامعه در آینده، خود مستلزم درک و شناخت ظرفیتهای، محدودیتهای و دیگر ویژگیهای برنامه‌ریزی است؛ لذا در چشم انداز بیست ساله نظام حقوقی ایران، نظامی توسعه یافته با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی

و تاریخی خود و متکی بر اصول اخلاقی و نیز تأکید بر مردم سالاری دینی و عدالت اجتماعی، آزادیهای مشروع، حفظ کرامت و حقوق انسانها و بهره‌مندی از امنیت اجتماعی و قضایی خواهد بود؛ به همین دلیل مطالعه، بررسی، تحلیل و تطبیق حرکت بدنه حقوقی، اجتماعی، فرهنگی و قضایی کشور در رسیدن به اهداف سند چشم‌انداز و پیگیری و سوق تعالی کشور به این امر از ضرورت‌های اساسی جامعه ایران است و لذا در بعد حقوقی باید سعی شود با در نظر گرفتن قانون اساسی، قوانین عادی و حقوق مردم، رهیافتی را در پیش گرفت که کشور عزیزمان ایران را در سال (۱۴۰۴) به سر منزل مقصود برساند (قاری سید فاطمی، ۱۳۹۰، ص ۹۳). با بهره‌گیری از تجربه قانونگذاری در پنج برنامه توسعه کشور و نظر کارشناسی در برنامه‌های توسعه ششم نسبت به حقوق شهروندی و ابعاد مختلف آن مواردی در نظر گرفته شده است که به عنوان مثال می‌توان در ماده (۱۵) قانون برنامه ششم بر توجه به نقش مردم و مردمی شدن اقتصاد، ماده (۱۷) افزایش نقش مردم در مدیریت علمی و فناوری کشور، ماده (۲۳) توسعه فرهنگی و آزادیهای مشروع با توجه به کرامت و حقوق شهروندی، ماده (۳۰) تقویت نهاد خانواده بر توجه به حقوق شرعی و قانونی زنان در تمام عرصه‌ها، ماده (۹) استفاده از ظرفیتهای مردمی در امور مربوط به مدیریت اقتصاد کشور، ماده (۱۲) ارتقای شاخصهای عدالت اجتماعی و حمایت‌های اجتماعی از خانواده‌های نیازمند اشاره کرد (عزیز خانی، ۱۳۸۸، ص ۲۳).

این پژوهش با بررسی برنامه‌های اول، دوم، سوم، چهارم، پنجم و ششم توسعه به دنبال مشخص کردن میزان بازنمایی حقوق شهروندی در هر یک از برنامه‌ها است تا مشخص شود که آیا در برنامه‌های ششگانه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی به حقوق شهروندی پرداخته شده، و اگر جواب مثبت است به کدام بعد در زمینه حقوق شهروندی (بعد رفاهی یا انسان‌گرایانه) اهمیت بیشتری داده شده است؛ کدام یک از برنامه‌ها در زمینه حقوق شهروندی (حقوق مدنی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) قویتر، و کدام یک ضعیفتر عمل کرده است؟ مسئله این تحقیق بررسی سیر تکوینی حقوق شهروندی در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران است.

مطهرپور و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان "بررسی میزان رعایت حقوق شهروندی متهمان در مرحله تحقیقات مقدماتی توسط ضابطان قضایی" نشان دادند در تمامی مؤلفه‌های ششگانه حقوق شهروندی متهمان، همبستگی معناداری بین میزان رعایت و اهمیت وجود دارد و لیکن با توجه به ضریب همبستگی می‌توان گفت که رابطه قوی بین میزان اهمیت و رعایت وجود ندارد؛ یعنی میزان اهمیت و رعایت حقوق شهروندی از دید ضابطان یکسان نیست و در تمامی مصداق‌های مشخص شده، میزان رعایت از میزان اهمیت کمتر است. بیگی و قادری (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان "بررسی عوامل درون سازمانی مؤثر بر رعایت حقوق شهروندی متهمان" نشان دادند که عوامل درون سازمانی بر رعایت حقوق شهروندی متهمان تأثیر مستقیم دارد و بین آنها و رعایت حقوق شهروندی متهمان رابطه معناداری برقرار است. محمدی صادق (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان "بررسی مقایسه مؤلفه‌های توسعه پایدار و احقاق حقوق شهروندی در ایران و افغانستان" به این نتیجه رسیدند که در بلند مدت، آزادی اقتصادی و سیاسی لازم و ملزوم یکدیگر، و توسعه اقتصادی پایدار، مستلزم آزادی اقتصادی و همچنین آزادی سیاسی است. تجربه نوسازی سیاسی و توسعه اقتصادی ایران در سده گذشته بویژه در چند سال اخیر و کاهش گرچه اندک تنشها و توجهات به محور انسان در افغانستان، گواه روشنی است بر این حکم، که در کل، بین تمامی متغیرها و بویژه آموزش عالی و تربیت نیروی متخصص و با تجربه و ثبات نظام در کشورهای ایران و افغانستان رابطه وجود دارد. بنانی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان "بررسی اهمیت و ضرورت دموکراسی شهری در کسب حقوق شهروندان با تأکید بر رویکرد فضاهای اجتماع محور" به این نتیجه رسیده است که دموکراسی شهری از مهمترین پدیده‌های جوامع امروزی است که با دموکراسی سیاسی پیوندی ناگسستنی دارد و بیانگر نوعی روابط جامعه خرد و جامعه کلان در شهر است. رابطه این پیوند در شهرها و فضاهای عمومی شهر مانند پارکها، بوستانها، خیابانها و بازار است که محل تعامل مردم با همدیگر و مردم با مدیریت شهری، قوانین شهری و مؤلفه‌های کیفی رفتار، عملکرد، گفتار، منش، کنش، زیست و معیشت شهروندان است. ارزیابی و تحلیل‌های این تحقیق، در راستای شناخت و رسیدن به اهداف تلفیق، که همانا ارتقای وضعیت برخورد شهروندان با حقوق و قوانین شهری و تجلی بالندگی انسان شهری است، نشان می‌دهد که دموکراسی شهری در همه ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و رابطه این ابعاد در فضاهای عمومی کشورهای توسعه یافته است. در کشورهای توسعه یافته از جمله ایران، جامعه مدنی به شکل واقعی خود نرسیده و افکار عمومی در فضاهای عمومی شهر، دولتی است

و مفهوم شهروندی و مشارکت هنوز واقعی نیست و تعاملات و مناسبات اجتماعی و فرهنگی در قالب دموکراسی تا اجرایی و نهادینه کردن آن ادامه دارد. فلاچپوری یخدان و برزگر (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان "بررسی حقوق شهروندی در ایران" نشان دادند که افراد به منزله شهروند، حق و آزادی‌هایی دارند که دولتها و جامعه بین‌المللی مکلف هستند از آنها حمایت کنند. با مطالعاتی که در زمینه آزادی‌های مشروع در حوزه حقوق شهروندی صورت گرفت، می‌توان بیان کرد که پیشگام بودن قوه قضاییه در دادرسی و محاکمات عادلانه و پایبندی به حقوق شهروندی بیشترین تأثیر را در زمینه تحقق حقوق شهروندی در میان دیگر ارکان حکومتی دارد که در این زمینه می‌توان به دیدگاه‌های مختلفی از جمله کارکرد دولت و شهروندان و مناسبات اجتماعی اشاره کرد که نیازمند بررسی این دو دیدگاه در کنار یکدیگر است. منصوری (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان "بررسی رابطه حقوق شهروندی و سرمایه اجتماعی و تأثیر آن بر تعهدات شهروندان" نشان داد که بین سرمایه اجتماعی و تعهد شهروندی افراد و مشارکت اجتماعی با حقوق شهروندی رابطه تنگاتنگی برقرار است به گونه‌ای که احساس امنیت اجتماعی از حقوق مسلم شهروندی را توجیه‌پذیر می‌سازد و آگاهی از این حقوق می‌تواند در بهبود جوامع سودمند باشد. آناهد و فیض‌الهی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان "بررسی جایگاه حقوق شهروندی در نظام حقوقی ایران" به این نتیجه رسیدند که حقوق شهروندی مانند حقوق مذهبی، قضایی، فرهنگی سیاسی و غیره به نیازهای شهروندان پاسخ می‌گوید. حق تعیین سرنوشت، عنصر بنیادین شهروندی است که از طریق مشارکت در امور جمعی تحقق پیدا می‌کند. بر این اساس لازم است راهکارهای مشارکتی مغلوب شهروندی برای تحقق توسعه شهروندی ارائه شود تا شکل‌گیری فرهنگ سیاسی، موافق و هم‌جهت با حقوق شهروندی پدید آید. در نظام حقوقی ایران از حقوق متقابل حاکم و رعیت به صورت پراکنده سخن رفته، ولی از دیدگاه اسلامی توسط روشنفکران در مورد حقوق شهروندی به مفهوم امروزی پژوهشی روشمند و نظام‌مند صورت نگرفته است. شخصی که در کشور تمامی حقوق را دارد، شهروند جامعه است و نسبت به این حقوق تکالیفی دارد. سیفی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان "بررسی حقوق شهروندی و ارتباط آن بر توسعه پایدار شهری" به این نتیجه رسیدند که مسیر توسعه پایدار شهری از متن حقوق شهروندی می‌گذرد و این حقوق در تمامی ارکان برنامه‌ریزی و طراحی شهری، بدیهی و ضرورتی برای رسیدن به توسعه پایدار است. در واقع حقوق شهروندی را می‌توان یکی از محورهای اصلی توسعه پایدار شهری دانست که افزایش امنیت انسانی و رضایتمندی اجتماعی را ممکن می‌سازد.

۳. مبانی نظری پژوهش

حقوق شهروندی در واقع به مجموعه حقوقی گفته می‌شود که افراد به اعتبار موقعیت شهروندی خود دارا هستند. حقوق شهروندی اطلاق عام است بر مجموعه امتیازات مربوط به شهروندان و نیز مجموعه قواعدی که بر موقعیت آنان در جامعه حاکم است (سلیمی فرد، ۱۳۸۲، ص ۱۹-۱۴). دارندة این حقوق یعنی شهروند به تک تک افرادی که در جامعه زندگی می‌کنند، فراتر از مفهومی تحت عنوان تابعیت، بدون اعتنا به سلسله مراتب، موقعیت‌هایی متمایز برای افراد و وجود شرایطی برای به رسمیت شناخته شدن، حاکمانی خاص و حکومت شوندگان خاص و در مقابل مبتنی بر رابطه‌ای چند سویه بین دولت، جامعه و شهروندان و وجود اخلاق مشارکتی و موقعیت فعالانه آنان در جامعه اطلاق می‌شود؛ به عبارتی دیگر مجموعه حقوق و امتیازاتی که به شهروندان هر کشور با لحاظ کردن دو اصل کرامت انسانی و منع تبعیض برای فراهمسازی زمینه رشد شخصیت فردی و اجتماعی شهروندان در نظام حقوقی هر کشور تعلق می‌گیرد، حقوق شهروندی نام دارد. هدف غایی برپایی نظام شهروندی تأمین سعادت برای همه مراحل زندگی است. بدیهی است که تعدادی از این حقوق، فطری و ذاتی است (آزاد ارمکی و همکاران، ۱۳۹۱، ص ۳۰)؛ مثلاً حق حیات و آزادی از جمله حقوقی است که همیشه همراه انسان است و به دیروز و امروز منحصر نیست؛ اما مواردی مانند حقوق کارگر و کارفرما یا حقوق تجارت و حق تعلیم و تربیت از جمله امور قراردادی و عرفی است که در هر دوره زمانی بنا به اقتضائات روز تغییر می‌یابد. ذکر این نکته حائز اهمیت است که از لحاظ رعایت و اجرای حقوق نمی‌توان فرقی بین هیچ کدام از آنان قائل شد و باید تمامی حقوق یکسان محترم شمرده شود (نامی، ۱۳۸۶). جوامع بشری در سیر تحول خود ناگزیر شده‌اند حداقل حقوق را به عنوان حداقل مطالبات حق شهروندی پذیرفته و هر جامعه‌ای به اقتضای خود تلاش کند تا این مطلب را هر چه بیشتر و با گسترش کمی و کیفی به نقطه مطلوب برساند.

۳-۱. ابعاد حقوق شهروندی

اعلامیه جهانی حقوق بشر در این زمینه مقرر می‌دارد، کمال مطلوب انسان آزاد و رهایی یافته از ترس و فقر در صورتی به دست می‌آید که شرایط بهره‌وری هر کس از حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و همچنین مدنی و سیاسی او ایجاد شود. بند دوم ماده (۲) میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مقرر کرده است که کشورهای طرف این میثاق متعهد می‌شوند که اعمال حقوق این میثاق را بدون هیچ نوع تبعیض از حیث نژاد، رنگ، جنس، زبان، دین، عقیده سیاسی یا هر گونه عقیده دیگر، اصل و منشأ ملی یا اجتماع، ثروت، نسب یا

هر وضعیت دیگر تضمین کنند. هم‌چنین در بند سوم همین ماده بر توجه به حقوق اقتصادی شناخته شده در این میثاق و تضمین آن تأکید شده است. حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را می‌توان در مؤلفه‌هایی چون حق آزادی، انتخاب شغل و استفاده از شرایط اختیار و رضایتبخش و هم‌چنین حمایت در برابر بیکاری و دریافت دستمزد مساوی و برابر و دریافت پاداش منصفانه و رضایتبخش، حق داشتن مسکن، حق تشکیل اتحادیه‌ها و سندیکاهای صنفی و عضویت در آنها، حق استفاده از بهداشت عمومی، مراقبتهای پزشکی، بیمه‌های اجتماعی و خدمات اجتماعی، حق تحصیل و کارآموزی حرفه‌ای، حق مشارکت در فعالیتهای فرهنگی با در نظر گرفتن شرایط یکسان، حق دسترسی به تمام امکانات خدماتی که به عموم عرضه می‌شود از قبیل وسایل نقلیه، هتلها، رستورانها و پارکهای مورد مطالعه قرار داد (کنوانسیون بین‌المللی، ۱۹۶۹، ماده ۵).

کوگان، گراسمن و لئو در تحلیل شهروندی، چهار بعد فردی، اجتماعی، مکانی و زمانی را ذکر کرده‌اند: بعد فردی، پیچیده‌ترین بعد است به دلیل اینکه فرایندهای درونی و خصوصی را به فرایندهای بیرونی و عمومی ارتباط می‌دهد. بعد فردی شهروندی بر گسترش توانایی فردی و تعهد نسبت به اصول اخلاق و رفتاری تأکید می‌کند که به لحاظ فردی و اجتماعی با ویژگیهای ذهنی و فکری، عشق و علاقه و عمل مشخص می‌شود (شیانی و داودوندی، ۱۳۸۹، ص ۳۶). بعد اجتماعی شهروندی مشخص می‌کند که شهروندان باید بتوانند در شرایط و موقعیتهای مختلف نیز فعالیت کنند و کنش متقابل داشته باشند. آنها باید بتوانند در مباحثات و گفتگوها به منظور مشارکت در زندگی عمومی و فائق آمدن بر مسائل و مشکلاتی با دیگران گفتگو کنند که به طور فردی با آن رو به رو می‌شوند و در فضایی محترمانه، که همواره شأن انسان و زندگی اجتماعی در آن مراعات و حفظ می‌شود به قضاوت رفتار یکدیگر احترام بگذارند و بستر رشد ارزشهای تازه را فراهم کنند. در بعد مکانی، هر فرد، فراتر از خود و جامعه پیرامونی در حیطه چند جامعه محلی ناحیه‌ای، ملی و چند فرهنگی، عمل می‌کند. جهان به طور فزاینده مرزهای مادر را با تعلقات مجازی در هم می‌شکند. در این میان انسجام دهکده جهانی در قرن بیست و یکم با توجه به تحولات پیچیده آن از حجم و بعد بیشتری برخوردار شده است (مهرورزیان، ۱۳۸۸، ص ۶۳).

بعد زمانی شهروندی بر این موضوع تأکید می‌کند که شهروندان، نباید خود را خیلی در زمان حال محدود کنند و از تحلیل گذشته و آینده غافل بمانند. در بعد زمانی، محدود بودن دیدگاهمان به شرایط خاص، سبب می‌شود وسعت زمان را درک نکنیم و از گستره زمان غافل بمانیم (منصوری، ۱۳۹۸، ص ۱۹). آلن سیرز و وان هبرت در تحلیل ابعاد شهروندی، دیدگاه دیگری را بیان می‌کنند. آنها ابعاد شهروندی را عبارت می‌دانند از:

۱. بعد مدنی شهروندی
۲. بعد سیاسی شهروندی
۳. بند اجتماعی - اقتصادی شهروندی
۴. بعد فرهنگی یا گروهی شهروندی

در بعد مدنی شهروندی، ارزشهای اساسی جامعه، حدود تصمیم‌گیری‌های دولتی در ارتباط با افراد شهروند، حقوق و تعاملات گروه‌های ویژه و ذی‌نفع را مشخص می‌کند. بعد مدنی شهروندی، عواملی نظیر آزادی در گفتار، برابری در مقابل قانون، آزادی در تعاملات و ارتباطات به معنای عام و هم‌چنین جریان آزادانه دسترسی به اطلاعات را شامل می‌شود. بعد سیاسی شهروندی، مسائل حق رأی و مشارکت سیاسی شهروندان است؛ به عبارت دیگر، شهروندی سیاسی، حقوق و وظایف سیاسی را شامل می‌شود که در قالب نظام سیاسی تبلور می‌یابد. بعد اجتماعی - اقتصادی شهروندی به ارتباط افراد در موقعیت اجتماعی و هم‌چنین به مشارکت در فضای باز سیاسی اشاره می‌کند. بعد فرهنگی یا گروهی شهروندان، شیوه‌ای از فرایند گسترش تنوع فرهنگی است که با موضوعاتی نظیر توانایی پذیرش فرهنگهای دیگر، مهاجرت جهانی، افزایش تحرک و تغییرپذیری همراه است. شهروندی فرهنگی به آگاهی از میراث عمومی فرهنگی اشاره می‌کند (منصوری، ۱۳۹۸، ص ۱۹). کابملیکا و نورمن در تحلیل ابعاد حقوق شهروندی بر سه مفهوم اصلی به شرح زیر تأکید می‌ورزند:

۱. شهروندی به عنوان موقعیت قانونی
۲. شهروندی به عنوان فعالیت مطلوب
۳. هویت

شهروندی به عنوان موقعیت قانونی بر عضویت در آمدن کامل فرد در جامعه سیاسی و خاص اشاره می‌کند. شهروندی به عنوان فعالیت مطلوب گویاست که گستردگی و کیفیت شهروندی در هر فرد، نتیجه مشارکت او در فعل و انفعالات جامعه خود است. شهروندی در این مفهوم بیشتر ماهیتی اجتماعی و فرهنگی است. هویت نیز مفهومی چندوجهی و چند قالبی است. از سویی می‌تواند نگرشهایی باشد که برای شناخت دیگران لازم است و از سوی دیگر، می‌تواند دامنه وسیعی از مباحثاتی را شامل شود که در شرایط و موقعیت‌های مختلف شکل می‌گیرد و مضامینی مانند منابع تاریخی، زبان و فرهنگ را انعکاس دهد که در آن شرایط تبلور می‌یابد. هویت، مفهومی پویا است که می‌تواند در اثنای تلاش کشور برای ایجاد آن شکل گیرد (همان، ص ۱۲ و ۱۱).

شهروندی چند بعدی، لازمه فعالیت شهروندان در مواجهه با چالشهای قرن بیست و یکم

است. شهروندی چند بعدی، مستلزم این است که شهروندان دارای این تواناییها باشند:

۱. مواجهه با مشکلات به عنوان عضوی از جامعه جهانی
۲. فعالیت مشارکتی با دیگران
۳. عهده دار شدن مسئولیت برای نقشها و وظایفی که در جامعه وجود دارد.
۴. تفکر منتقدانه و منظم و البته پیوسته
۵. توانایی حل تعارض در بستری عاری از خشونت
۶. اتخاذ شیوه زندگی که پاسدار و حامی ویژگیهای محیطی است.
۷. احترام و دفاع از حقوق بشر
۸. مشارکت در زندگی عمومی (هزار جریبی، ۱۳۹۰، ص ۱۸-۱)

امروزه یکی از ابعاد مهم در حکمرانی مطلوب، توجه به ابعاد مختلف مفهوم حقوق شهروندی است. شهروند یکی از عوامل کارساز در برپایی دولت و حکومت است و به حقوق شهروندی هم باید از این زاویه نگریسته شود؛ یعنی همان گونه که شهروندان وظیفه فرمانبرداری دارند، باید حکمرانی در زمینه استحکام حقها و حقوقها و شهروندان و رعایت آنها هم سهیم باشد. حقوق شهروندی در چنین فرایندی پذیرفته و به رسمیت شناخته شده است. هر شهروند با توجه به جایگاه و پایگاه اجتماعی خویش در جامعه دارای حقوقی است که به عنوان حقوق قانونی و مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی، شناخته می‌شود. این حقوق، که در محدوده حاکمیت ایجاد می‌شود در واقع حقوق ناظر بر زندگی انسانها در پناه حکومت است.

۴. روش شناسی پژوهش

در این تحقیق از روش کتابخانه‌ای یا اسنادی و فیشبرداری استفاده شد بدین صورت که با مراجعه به منابع، مطالب مهم و مورد نیاز و اطلاعات جمع‌آوری، در فیشها ثبت و دسته‌بندی شد. برای پاسخ به پرسش مقاله از شیوه اسنادی و تحلیل محتوا استفاده شد. متغیرهای حقوق شهروندی ابتدا از طریق اسناد خارجی و داخلی مورد شناسایی قرار گرفت و سپس برای این متغیرها، گویه‌های لازم، که بتواند گزاره‌های مورد نظر در شش برنامه را پوشش دهد از طریق خبرگان تعیین شد و مورد ارزیابی اعتباری قرار گرفت. داده‌های پژوهش را اسناد مربوط به قانون برنامه‌های توسعه تشکیل می‌دهد که با استفاده از شیوه تحلیل محتوا بررسی شده است. روش کار به این ترتیب بوده است که ابتدا کل مواد هر دو برنامه مطالعه، و سپس موضوعات مرتبط با حقوق شهروندی استخراج شد. پس از آن موضوعات اصلی، موضوعات فرعی و گروه‌های هدف در

هر ماده شناسایی شد. در مرحله بعد اطلاعات با توجه به رویکرد انتخابی پژوهش با شاخصهای حقوق شهروندی مقایسه، و در نهایت بر اساس دیدگاه‌های نظری مطرح، تنگناهای برنامه‌های توسعه در ایران در رابطه با حقوق شهروندی به بحث گذاشته شد.

۵. یافته‌های پژوهش

به طور کلی تدابیری که حکومت در ارتباط با وسایل ارتباط جمعی، مطبوعات، آزادی بیان و عقیده، حمایت‌های مادی و معنوی اثر، آزادی اختراع و اکتشاف و دیگر پیشرفتهای علمی به کار می‌گیرد، بهترین عامل در رشد فرهنگ و علم در جامعه است. این تدابیر به نفع تمامی افراد، اعم از مسلمانان و غیر مسلمان است و حقوق همه به شمار می‌رود. با توجه به این مراتب حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ذیلأً به عنوان نسل دوم حقوق بشر در برنامه‌های ششگانه توسعه بررسی خواهد شد:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول (۱): نيمرخ آرزيايي حقوق اقتصادي، اجتماعي، فرهنگي در برنامه اول توسعه جمهوري اسلامي ايران

جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشي‌ها (ماده واحدها)	۱. شاخصه‌هاي رفاه‌گرايانه حقوق شهروندي
۴	۱۰، ۱۳، ۱۵، ۱۶	۰	بهداشت
۱۰	۱۰، ۱۲، ۱۴، ۲۴، ۲۶، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸	۰	آموزش
۲	۱۱	۶	مسكن و تغذيه
۳	۳۱	۴/۴	حمل و نقل
۲	۵۱	۳	تفريحات و استراحت
۰	۰	۰	تأمین اجتماعی
۷	۷، ۹، ۲۰، ۲۲، ۲۳، ۴۱	۶	اشتغال و کار و توليد
۲۸	تعداد		
جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشي‌ها (ماده واحدها)	۲. شاخصه‌هاي انسانگرايانه حقوق شهروندي
۱	۰	۹	امنيت اجتماعي
۲	۸	۸	مشاركت اجتماعي
۰	۰	۰	توجه به آسيب‌هاي اجتماعي
۰	۰	۰	وضعيت زنان و حمايت از خانواده
۳	۶/۵	۴	عدالت اجتماعي (توجه به فقر و درآمدها)
۰	۰	۰	برابري و برقراري حقوق مذهبي و قومي ديني
۶	تعداد		

همان طور که در جدول (۱) مشاهده می‌شود، اگر بخواهیم میزان سیاست‌گذاری و توجه به شاخصهای رفاهی و انسان‌گرایانه را بر تعداد اصول و تبصره‌های وضع شده نشان دهیم، مشخص می‌شود که در برنامه اول در قسمت شاخصهای رفاهی، آموزش (تبصره ۱۴: دولت موظف است اقدامات لازم به منظور تغییر بنیادی نظام آموزش و پرورش را به عمل آورد و حداکثر ظرف مدت شش ماه از تصویب این قانون، لایحه مورد نیاز را تهیه، و به مجلس شورای اسلامی ارائه کند. نمونه‌ای از تبصره‌های پرداخته شده به شاخص آموزش در برنامه توسعه اول) بیشترین تأثیر را دارد؛ ولی در مورد تأمین اجتماعی هیچ توجهی نشده است، در بخش شاخصهای انسان‌گرایانه به هیچ یک از چهار شاخص، تکثر سیاسی و اجتماعی، توجه به آسیب‌های اجتماعی و وضعیت زنان و حمایت از خانواده برابری و برقراری حقوق اقلیتهای قومی و مذهبی، هیچ تبصره‌ای وجود ندارد. در نتیجه کلی این برنامه می‌توان گفت که به بعد رفاهی شهروندان به میزان کم و به بعد انسان‌گرایانه شهروندان هیچ توجهی نشده و دارای نقاط ضعف فراوان است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول (۲): نیمرخ ارزیابی حقوق اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی در برنامه دوم توسعه جمهوری اسلامی ایران

جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۱. شاخصهای رفاه‌گرایانه حقوق شهروندی
۲	۹۴، ۲۸	۵	بهداشت
۱۲	۳۶، ۳۷، ۶۱، ۶۲، ۶۴، ۸۴، ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳	۰	آموزش
۲	۸۵، ۱۶	۰	مسکن و تغذیه
۳	۷۸، ۱۰۱، ۲۵	۰	حمل و نقل
۴	۶۸، ۶۷، ۶۰، ۵۸	۴	تفریحات و استراحت
۸	۱۲، ۱۳، ۱۸، ۴۳، ۵۰، ۶۳، ۹۵	۷	تأمین اجتماعی
۱۰	۲۷، ۴، ۹۲، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۸۰، ۹۵، ۶۰	۰	اشتغال و کار و تولید
۴۱		تعداد	
جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۲. شاخصهای انسان‌گرایانه حقوق شهروندی
۴	۱۰۱، ۷۰، ۵۳	۱۳	امنیت اجتماعی
۶	۴۲، ۳۹، ۷	۸، ۳، ۲	مشارکت اجتماعی
۰		۰	تکثیر سیاسی و اجتماعی
۰	۰	۰	توجه به آسیب‌های اجتماعی
۱	۶۵	۰	وضعیت زنان و حمایت از خانواده
۹	۲، ۱۰، ۱۱، ۱۴، ۱۶، ۱۷، ۲۱، ۱۲	۱	عدالت اجتماعی (توجه به فقر و درآمدها)
۰	۰	۰	برابری و برقراری حقوق مذهبی و قومی دینی
۲۰		تعداد	

همان طور که در جدول برنامه دوم دیده می‌شود سیاستگذاری در دو بخش رفاهی و انسان‌گرایانه، بهبود و تغییر بسیار زیادی کرده است. در برنامه اول شاخص، آموزش (تبصره ۶۲: دولت موظف است تمهیدات لازم را برای اجباری کردن شرکت کودکان در آموزش اجباری و شرکت بیسوادان کمتر از ۴۰ سال را در دوره‌های سوادآموزی فراهم آورد)، بیشترین توجه را به خود جلب کرده و شاخصهای بهداشت (تبصره ۹۴: دولت موظف است از محل منابع بودجه عمومی نسبت به تکمیل تأسیسات، تجهیزات و نیروی انسانی شبکه‌های بهداشتی درمانی کشور به ترتیب اولویتهای خانه بهداشت، مراکز بهداشت درمانی روستایی، پایگاه‌های بهداشتی و مراکز بهداشتی درمانی شهری اقدام کند) و شاخص مسکن و تغذیه (تبصره ۱۶ درباره تغذیه: سیاست پرداخت یارانه به کالاهای اساسی که دولت موظف است طی این برنامه یارانه دارو، شیر خشک و کالاهای اساسی شامل گندم، برنج، روغن نباتی، قند و شکر و پنیر را بر مبنای اعتبار ارزی مصوب در سال (۱۳۷۲) پرداخت کند). کمترین توجه را داشته است.

هم‌چنین در بخش شاخصهای انسان‌گرایانه، سه شاخص تکثر سیاسی و اجتماعی، توجه به آسیب‌های اجتماعی و برابری و برقراری حقوق اقلیتهای قومی و مذهبی هیچ تبصره و خط مشی وجود ندارد. می‌توان گفت که این برنامه هم به شاخصهای انسان‌گرایانه شهروندان توجه نکرده است.

جدول (۳): نیمرخ ارزیابی حقوق اقتصادی، اجتماعی فرهنگی در برنامه سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران

جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۱. شاخصهای رفاه‌گرایانه حقوق شهروندی
۷	.	۱۰۴، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷	بهداشت
۱۲	.	۵۸، ۹۹، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴	آموزش
۴	.	۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱	مسکن و تغذیه
۷	.	۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲	حمل و نقل
۶	.	۱۵۷، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۶۷، ۱۶۹	تفریحات و استراحت
۸	.	۲۷، ۳۷، ۳۹، ۴۰، ۴۲، ۴۴، ۱۴۷، ۱۷۴	تأمین اجتماعی
۹	.	۳، ۴۸، ۴۹، ۵۱، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷	اشتغال، کار و تولید
۵۳		تعداد	
جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۲. شاخصهای انسان‌گرایانه حقوق شهروندی
۳	.	۱۷۳، ۱۷۹، ۱۸۷	امنیت اجتماعی
۱	.	۲	مشارکت اجتماعی
۱	.	۳۸	توجه به آسیب‌های اجتماعی
۱	.	۱۵۸	وضعیت زنان و حمایت از خانواده
۹	.	۳۶، ۴۳، ۴۶، ۴۷، ۵۰، ۷۱، ۱۲۵، ۱۳۷، ۱۵۵	عدالت اجتماعی (توجه به فقر و درآمدها)
.	.	.	برابری و برقراری حقوق مذهبی و قومی دینی
۱۵		تعداد	

با مشاهده جدول برنامه سوم می‌توان این نتیجه را به دست آورد که میزان توجه به شاخصهای رفاهی و انسانگرایانه، نسبت به دو برنامه قبل بهبود چشمگیری یافته است. بویژه در بخشهای رفاهی می‌توان مشاهده کرد که درباره هر یک از این شاخصها، خط مشی‌های متفاوت تدوین شده است. در این برنامه به شاخصهای حمل و نقل (خط مشی ۱۲۶: به شرکت سهامی راه آهن جمهوری اسلامی ایرانی اجازه داده می‌شود به منظور ارائه خدمات حمل و نقل منطقه‌ای ترانزیتی و چند وجهی با مشارکت کشورهای عضو اکو نسبت به ایجاد شرکتهای حمل و نقل بین‌المللی اقدام کند)، تفریحات و استراحت (خط مشی ۱۶۱: به منظور بازسازی سینماها و مجتمع‌های فرهنگی و ساخت سینماها و مجتمع‌های فرهنگی جدید و تالارهای نمایش در شهرهایی که بیش از پانزده هزار نفر جمعیت دارند) و بهداشت (خط مشی ۱۹۶: به منظور تنظیم بازار دارو، تأمین ارز مورد نیاز برای ورود مواد اولیه دارویی و داروهای ساخته شده وارداتی، جلوگیری از افزایش بی‌رویه قیمت داروهای بهداشتی و طولانی مصرف ضروری، حمایت از نظام بیمه‌ای و جلوگیری از عوارض و مخاطرات دارویی) نیز توجه شده است؛ اما در بخش شاخصهای انسانگرایانه دو شاخص تکثر سیاسی و اجتماعی و برابری و برقراری حقوق اقلیتهای قومی و مذهبی، هیچ توجهی صورت نگرفته است و به شاخصهای دیگر انسانگرایانه توسعه به مقدار کم توجه شده است. در نتیجه در این برنامه مثل برنامه‌های توسعه قبل، بیشترین توجه به آموزش با ۱۲ خط مشی است.

جدول (۴): نیمرخ حقوق اقتصادی، اجتماعی فرهنگی در برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران

جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۱. شاخصهای رفاه‌گرایانه حقوق شهروندی
۹	۰	۸۷، ۸۶، ۸۵، ۶۲، ۵۹، ۹۳، ۹۰، ۸۹، ۸۸	بهداشت
۷	۰	۵۰، ۴۸، ۴۷، ۴۶، ۴۳، ۵۴، ۵۲	آموزش
۲	۰	۸۴، ۲۸	مسکن و تغذیه
۱	۰	۲۸	حمل و نقل
۴	۰	۱۱۷، ۱۱۲، ۱۰۴، ۳۴	تفریحات و استراحت
۵	۰	۱۴۷، ۹۶، ۹۲، ۹۱، ۳	تأمین اجتماعی
۶	۰	۱۰۴، ۱۰۱، ۵۵، ۴۱، ۱۵۰، ۱۴۸	اشتغال و کار و تولید
۳۴		تعداد	
جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۲. شاخصهای انسان‌گرایانه حقوق شهروندی
۵	۰	۱۲۱، ۱۱۹، ۱۱۶، ۱۰۰، ۱۲۵	امنیت اجتماعی
۳	۰	۱۴۵، ۱۲۶، ۱۰۲	مشارکت اجتماعی
۳	۰	۱۳۲، ۱۳۰، ۹۷	توجه به آسیب‌های اجتماعی
۲	۰	۱۱۱، ۹۸	وضعیت زنان و حمایت از خانواده
۷	۰	۷۷، ۷۲، ۵۲، ۲۷، ۳، ۹۹، ۹۵	عدالت اجتماعی (توجه به فقر و درآمدها)
۱	۰	۱۲۰	برابری و برقراری حقوق مذهبی و قومی دینی
۲۱		تعداد	

هم‌چنانکه جدول مربوط به برنامه چهارم نشان می‌دهد توجه به ابعاد مختلف توسعه، چه در بخش شاخصهای انسان‌گرایانه و چه در بخش شاخصهای رفاهی، کم و بیش وجود دارد؛ اما هم‌چنان به شاخص تکثر سیاسی و اجتماعی نیز در این برنامه هیچ توجهی به آن نشده است و در بخش برابری و برقراری حقوق اقلیتهای قومی و مذهبی (خط مشی ۱۲۰ به منظور سیاستگذاری در مسائل مربوط به اقلیتهای دینی شناخته شده و تقویت مشارکت آنان در اداره کشور و تحکیم همبستگی ملی، شورایی تشکیل می‌شود که شرح وظایف و ترکیب اعضای شورا توسط هیأت وزیران تهیه می‌شود و به تصویب مجلس شورای اسلامی می‌رسد). تنها یک خط مشی دیده شده است. توجه به عدالت اجتماعی با هفت خط مشی در این برنامه مورد توجه واقع شده است. در بخش شاخصهای رفاه‌گرایانه، حمل و نقل کمترین توجه شده است؛ ولی در این برنامه، بهداشت بیشترین سیاستگذاری را با ۹ خط مشی داشته است؛ هم‌چنین به شاخص اشتغال و کار و تولید نیز توجه کمی شده است. در (ماده ۱۰۴) دولت مکلف است به منظور رونق اقتصاد فرهنگ، افزایش اشتغال، بهبود کیفیت کالا و خدمات، رقابت‌پذیری، خلق منابع جدید، توزیع عادلانه محصولات و خدمات فرهنگی، اقداماتی را انجام دهد و به صورت قابل توجه به آن پردازد.

جدول (۵): نیم‌رخ ارزیابی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران

جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۱. شاخصهای رفاه‌گرایانه حقوق شهروندی
۴	۰	۳۷، ۳۶، ۳۴، ۳۲	بهداشت
۸	۰	۸، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۲	آموزش
۷	۰	۳۲ (تغذیه)، ۴۳ (مسکن)، ۱۴۹ (تغذیه)، ۶۸ (مسکن)، ۱۷۱ (مسکن)، ۱۷۲، ۱۷۶	مسکن و تغذیه
۷	۰	۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۳۲۳	حمل و نقل
۶	۰	۶، ۹، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴	تفریحات و استراحت
۴	۰	۲۶، ۲۷، ۳۳، ۳۸	تأمین اجتماعی
۷	۰	۲۱، ۵۷، ۶۹، ۷۲، ۷۳، ۸۰، ۸۲	اشتغال و کار و تولید
۴۳		تعداد	
جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۲. شاخصهای انسان‌گرایانه حقوق شهروندی
۸	۰	۴۰، ۱۹۵، ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۹	امنیت اجتماعی
۱	۰	۱۰۴	مشارکت اجتماعی
۱	۰	۲۰۷ (مواد مخدر)	توجه به آسیب‌های اجتماعی
۵	۰	۳۹، ۴۲، ۴۳، ۲۲۷، ۲۳۰	وضعیت زنان و حمایت از خانواده
۲	۰	۱۲۴، ۱۹۴	عدالت اجتماعی (توجه به فقر و درآمدها)
۰	۰	۰	برابری و برقراری حقوق مذهبی و قومی دینی
۱۷		تعداد	

همان طور که در جدول مربوط به برنامه پنجم توسعه دیده می‌شود، بخش رفاهی برنامه پنجم به تمامی هفت شاخص توجه شده است. در این برنامه آموزش با هشت ماده طبق برنامه‌های قبل بیشترین توجه را داراست. شاخص تأمین اجتماعی و بیمه (ماده ۲۷)، دولت مجاز است نسبت به برقراری و استقرار نظام جامع تأمین اجتماعی چند لایه با لحاظ حداقل سه لایه: مساعدت اجتماعی، بیمه‌های اجتماعی، بیمه‌های مکمل بازنشستگی و درمان اقدام کند و در بخش‌های دیگر، شاخصها از توجه مناسبی برخوردار باشند. در بخش شاخصهای انسانگرایانه توسعه اجتماعی، شاخص امنیت اجتماعی (ماده ۲۰۹)، به منظور تحکیم و ارتقای امنیت اجتماعی و اخلاقی و پیشگیری و مقابله با هر گونه ناهنجاری فرهنگی و اجتماعی و اخلاص در امنیت عمومی، دولت موظف است سازوکارهای اجرایی لازم را فراهم سازد که با ۸ ماده بیشترین توجه را معطوف به خود کرده است؛ اما درباره تکثر اجتماعی و برابری و برقراری حقوق اقلیتهای قومی و مذهبی هیچ توجهی به آن نشده است. بنابراین، می‌توان این نتیجه را از این برنامه گرفت که بعد شاخصهای توسعه اجتماعی در برنامه پنجم بخوبی بیان شده است؛ ولی در بخش شاخصهای انسانگرایانه شهروندان، سیر نزولی و برگشت به عقب داشته است. به طور کلی از آنجا که از برنامه سوم به بعد (سوم، چهارم و پنجم) تبصره در برنامه‌های توسعه وجود ندارد و برنامه‌های تدوین شده در فصول مختلف و با ماده‌ها تعریف شده است، تعداد ارجاعات هر برنامه را (چه از نظر تعداد تبصره، چه خط مشی یا ماده واحده‌ها) به عنوان ملاک ارزیابی شاخصها در برنامه‌های ششگانه در نظر گرفته است. در این قسمت هر یک از هفت شاخص رفاهی و هفت شاخص انسانگرایانه توسعه به صورت جدا و برای هر برنامه با هم مقایسه می‌شود تا تصویری روشن از میزان توجه به شاخصهای توسعه اجتماعی ارائه شود. شکل کلی برنامه‌ها از نظر تعداد اصول و تبصره‌های پرداخته شده با شاخصهای رفاهی و شاخصهای انسانگرایانه توسعه اجتماعی به این قرار است: مجموع کل تبصره و ماده‌ها درباره شاخصهای توسعه در برنامه اول (در هر دو بعد) ۳۴ تا است که از این تعداد شش تبصره و خط مشی درباره شاخصهای انسانی و ۲۸ ماده دیگر به شاخصهای رفاهی اختصاص دارد. مجموع کل ماده‌ها و تبصره‌ها درباره شاخصهای رفاهی و انسانگرایانه در برنامه دوم توسعه: ۶۴ تا است که از این تعداد ۱۶ ماده و تبصره درباره شاخصهای انسانی و ۴۸ تای دیگر درباره شاخصهای رفاهی است. مجموع کل ماده‌ها درباره شاخصهای انسانی و رفاهی در برنامه سوم توسعه: ۶۸ تا است که از این تعداد ۱۵ تا درباره شاخصهای انسانی، و ۵۳ تای دیگر درباره شاخصهای رفاهی است. همچنین مجموع کل ماده‌ها درباره شاخصهای رفاهی و انسانی در برنامه چهارم، ۵۵ تا است که از این تعداد، ۲۱ تای آن درباره شاخصهای انسانی توسعه و ۳۴

تای دیگر درباره شاخصهای رفاهی است. در ادامه از مجموع کل ماده‌ها درباره شاخصهای انسانی و رفاهی در برنامه پنجم: ۶۰ تا است که از این تعداد، ۱۷ تای آنها درباره شاخصهای انسانی و ۴۳ تای دیگر آن درباره شاخصهای رفاهی توسعه است. در آخر اینکه در برنامه ششم توسعه ۴۳ ماده است که ۱۵ تای آن درباره شاخصهای انسانی و ۲۸ تای آن درباره شاخصهای رفاهی توسعه است. از این داده‌ها می‌توان این گونه اولین نتیجه را درباره برنامه‌های توسعه گرفت: هر برنامه نسبت به برنامه قبلی توجه بیشتری به توسعه اجتماعی در هر دو بعد شاخصهای رفاهی و انسانی داشته است؛ ولی آنچه می‌توان به عنوان دومین نتیجه از این بررسی اولیه ارائه کرد، این است که در هر برنامه رویکرد رفاهی توسعه اجتماعی نسبت به رویکرد انسان‌گرایانه خیلی مهمتر، و توجه بیشتر به آن (بعد رفاهی) شده است؛ حال اینکه در هر دو بخش شاخصهای رفاهی و انسان‌گرایانه به برخی از معرفه‌ها هیچ توجهی نشده و به برخی توجه قابل درکی شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

جدول (۶): نیمرخ ارزیابی حقوق اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی در برنامه ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران

جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۱. شاخصهای رفاه‌گرایانه حقوق شهروندی
۵	۰	۷۶، ۷۵، ۷۴، ۷۲، ۷۰	بهداشت
۴	۰	۶۶، ۶۵، ۶۴، ۶۳	آموزش
۴	۰	۶۲، ۶۱، ۶۰، ۵۹	مسکن و تغذیه
۸	۰	۵۵، ۵۴، ۵۳، ۵۲، ۵۱، ۵۸، ۵۷، ۵۶	حمل و نقل
۱	۰	۹۴	تفریحات و استراحت
۴	۰	۸۵، ۸۳، ۸۲، ۸۱	تأمین اجتماعی
۲	۰	۲۲، ۲۱	اشتغال و کار و تولید
۲۸		تعداد	
جمع تعداد مواد و تبصره	شماره تبصره‌ها	شماره خط مشی‌ها (ماده واحدها)	۲. شاخصهای انسان‌گرایانه حقوق شهروندی
۲	۰	۱۰۸، ۱۱۳	امنیت اجتماعی
۰	۰	۰	مشارکت اجتماعی
۰	۰	۰	تکثر سیاسی و اجتماعی
۴	۰	۸۰، ۷۹، ۷۸، ۷۷	توجه به آسیب‌های اجتماعی
۷	۰	۷۴، ۷۳، ۷۲، ۷۱، ۷۰، ۷۶، ۷۵	وضعیت زنان و حمایت از خانواده
۲	۰	۷۹، ۷۸	عدالت اجتماعی (توجه به فقر و درآمدها)
۰	۰	۰	برابری و برقراری حقوق مذهبی و قومی دینی
۱۵		تعداد	

با ملاحظه جدول، خط مشی‌ها و تعداد مواد می‌توان گفت ۴۳ ماده درباره حقوق اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، شهروندان است به طوری که در بخش رفاهی به تمامی هفت شاخص رفاهی شهروندان توجه شده است. هم‌چنین در خود شاخصهای انسان‌گرایانه شهروندان در حوزه امنیت اجتماعی و آسیب‌های اجتماعی و حمایت از زنان و خانواده و عدالت اجتماعی با ۱۵ ماده توجه

شایانی را به شاخصهای انسانگرایانه شهروندان معطوف داشته است؛ اما در تکثر اجتماعی و برابری حقوق اقلیتهای قومی و مذهبی و همچنین مشارکت اجتماعی هیچ توجهی نشده است که این خود گواه عدم توجه به شاخصهای انسانگرایانه شهروندان و سیر نزولی و برگشت به عقب است.

۶. نتیجه گیری

ایران در زمره کشورهایی است که برنامه ریزی اقتصادی را قبل از دیگر کشورهای درحال توسعه آغاز کرد. جریان نوسازی نیز در برنامه های توسعه کشور با جدیت دنبال شد. هرچند ایران در زمینه توسعه پایدار، تاکنون راهبرد مستقلی را به صورت جامع و چند وجهی دنبال نکرده، ساختارهای دیگری را مورد توجه قرار داده است که نیازهای راهبرد توسعه پایدار را برآورده می سازد. برنامه های توسعه پنجساله، برنامه هایی است که توسط دولت با هدف تحقق توسعه منظم و هماهنگ از نظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تدوین و اجرا می شود؛ لذا در چشم انداز بیست ساله نظام حقوقی ایران، نظامی توسعه یافته با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود و متکی بر اصول اخلاقی و نیز تأکید بر مردم سالاری دینی و عدالت اجتماعی، آزادیهای مشروع، حفظ کرامت و حقوق انسانها و بهره مندی از امنیت اجتماعی و قضایی خواهد بود که در ادامه نتایج تحقیق به شرح ذیل ارائه می شود:

۱. هدف تمامی برنامه های توسعه بعد از انقلاب و هدف قانون اسلامی رشد و تعالی انسان است. شاخص رفاهی و انسانگرایانه درباره مقوله حقوق شهروندی در هر برنامه دچار فراز و نشیبها و کم توجهی های زیادی شده است به طوری که در هیچ کدام از برنامه ها، امور رفاهی و انسانگرایانه به سطح سیاستگذاری ارتقا نیافته و بیشتر از جایگاه خدماتی برخوردار بوده است به طوری که بیشترین نگاه و پر بازده ترین سیاستها و سرمایه گذاریها به سمت و سوی موضوعات اقتصادی و به عبارتی رشد اقتصادی بوده است.

۲. با توجه به اندیشه پیشرفت و تحول، که همیشه در ذات جوامع بشری وجود داشته است و حق برخورداری از نیازهای اولیه انسانها (آموزش، بهداشت، خوراک، پوشاک، مسکن) که به عنوان نسل اول و دوم حقوق بشر قلمداد می شود و به لحاظ ورود به هزاره سوم و توجه همراه به ابعاد مؤلفه های توسعه و اهدافی همچون کاهش فقر، برابری جنسیتی کاهش مرگ و میر کودکان، تضمین پایداری محیط زیست و گسترش مشارکت اجتماعی در مجموع به لحاظ تناقض در اهداف و موارد برنامه ها و همسو نبودن گفتمان حاکم بر برنامه ها و عدم توجه به مؤلفه های اجتماعی و سیاستگذاری لازم، گویای این واقعیت است که کمترین توجه به مؤلفه های حقوق شهروندی به عنوان حق ممتاز در پنج برنامه اولیه شده است.

۳. در زمینه برنامه های توسعه بعد از انقلاب می توان گفت کاستی هایی مربوط به سنجش

و ارزیابی تحقق برنامه‌ها وجود دارد به گونه‌ای که تکرار پیوسته بعضی از مواد و مغفول ماندن بعضی از موارد دیگر طی برنامه‌های مختلف، حاکی از عدم برنامه‌ریزی صحیح تحقق برنامه‌ها بوده است.

۴. یکی دیگر از مهمترین نتایج در برنامه‌های توسعه این بود که به بحث حقوق مدنی و سیاسی و آزادی اجتماعی و برابری و برقراری حقوق اقلیتهای مذهبی و دینی هیچ توجهی نشده بود؛ حال اینکه در متن قانون اساسی به صراحت درباره این شاخص صحبت شده است. اصل نوزدهم درباره تساوی حقوق و اصل بیست و ششم درباره تکثر سیاسی است. موضوعات دیگری که به آنها کمتر توجه شده بود، وضعیت زنان و حمایت از خانواده، مشارکت اجتماعی و توجه به آسیب‌های اجتماعی است. تمامی این موارد نشان می‌دهد که توسعه اجتماعی از دید سیاستمداران، یعنی تأمین شاخصهای رفاهی زندگی، حال اینکه بخش رفاهی، یک بعد از توسعه اجتماعی است. رویکرد غالب در تمامی برنامه‌های توسعه، رفاه‌گرایانه بوده است حال اینکه حتی در این بخش و توجه به شاخصهای رفاهی نیز بی‌توجهی زیادی وجود دارد؛ مثلاً در برنامه اول به بحث تأمین اجتماعی و انواع بیمه‌ها هیچ توجهی نشده است. در بخش شاخصهای آموزشی، آنچه در متن قوانین برنامه‌های توسعه به آنها پرداخته شده، رشد کمی و تأمین و پرورش نیروی انسانی است نه آموزش رایگان برای همه. تمامی این بررسی‌ها بیانگر این است که در سیاست‌گذاری و تدوین برنامه‌های توسعه، نظر کارشناسی بخوبی اعمال نشده است و در هر برنامه به جای اینکه نقاط ضعف برنامه قبل شناسایی، و در جهت رفع آنها تلاش شود، دیده می‌شود که هیچ برنامه‌ای به این موضوع توجه نکرده و حتی به بعضی از شاخصها از برنامه اول تا برنامه پنجم حتی به کمترین میزان هم پرداخته نشده است.

۵. نتیجه یافته‌های این پژوهش بر این موضوع دلالت دارد که برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آغاز انقلاب اسلامی، که از سال (۱۳۶۸) با عنوان برنامه اول توسعه تا سال (۱۳۹۴) با عنوان برنامه پنجم توسعه ادامه داشته است در بعد توسعه اجتماعی، تأکید بر شاخص رفاه‌گرایانه توسعه اجتماعی بوده است و شاخص انسان‌گرایانه توسعه اجتماعی در هر برنامه دچار فراز و نشیب‌های زیادی است به طوری که با استناد به یافته‌های این پژوهش می‌توان گفت رویکرد غالب تمام پنج برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در مورد توسعه رویکردی، رفاه‌گرایانه بوده و بیشتر توجه را بر تأمین زندگی مادی از قبیل بهداشت، آموزش، مسکن، اشتغال، حمل و نقل و از این دست موارد گذاشته است.

با توجه به تمامی این مطالب درباره مقوله توسعه و فرایند آن در برنامه‌های قابل توسعه در جمهوری اسلامی ایران می‌توان گفت اهداف ابعاد توسعه در برنامه‌های پنجساله توسعه با پشتوانه نظری و تحقیقاتی متناسب طراحی و تدوین نشده و هیچ گونه نظریه، مکتب علمی خاص و الگوی نظری مشخص و کارشناسی به نحو مطلوب در ابعاد فرایند توسعه حاکم نبوده است. به نظر می‌رسد در چنین شرایطی، نگاهی روزمره و متناسب با شرایط جاری بر برنامه‌ها حاکم شده است به طوری که حتی نظارت بر برنامه‌ها نیز از دولتی به دولت دیگر تغییر کرده و جدی انگاشته نشده است. همان گونه که اراده عمومی جامعه و همه شهروندان در مرحله اجرا برای تحقق حقوق شهروندی مورد نیاز است، اراده مقامات و نهادهای رسمی حکومت با توجه به پیشینه تاریخی کامل دولت بر اقتصاد، فرهنگ و سیاست برای احترام به حقوق شهروندی و اجرای قوانین موجود در زمینه حقوق شهروندی، ضروری و مورد نیاز است.

۷. پیشنهادهای کاربردی

- استفاده از ظرفیت صاحب‌نظران در طراحی و تدوین برنامه‌های مختلف در حیطه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ایجاد کارگروه‌های مختلف با حضور گروه‌های با تجربه و استادان دانشگاهی و باتجربه از ضروریات تدوین برنامه در آینده است.
- شناخت ضعف‌های برنامه‌های قبلی و توجه به مقوله آموزش رایگان، تفریحات و استراحت، تکثر سیاسی و آزادی اجتماعی و برابری، برقراری حقوق اقلیتهای قومی و مذهبی، وضعیت زنان و حمایت از خانواده‌ها در برنامه‌های آینده
- توجه فراوان به عملیاتی شدن قوانین توسعه و ارائه راهکارهای اساسی در جهت به ظهور رساندن این برنامه
- سنجش، پایش و ارزیابی میزان تحقق مواد برنامه‌های مختلف توسعه در چگونگی تدوین برنامه‌های توسعه از ضروریات برنامه‌های آینده است.
- با وجود برنامه‌های توسعه در سالهای متمادی و هم‌چنین تحولات سیاسی گسترده و نوسانات منابع درآمدی کشور، وجود برنامه‌های کوتاه مدت و راهبردهای بلند مدت با توجه به شرایط داخلی کشور می‌تواند الگوی مطلوبی از ساختار برنامه در جامعه باشد.

۸. سپاسگزاری

در پایان این مقاله لازم است از تمامی کسانی که در این پژوهش به ما یاری کردند، تشکر شود.

- افشار احمدی، ایرج؛ روحانی مقدم، محمد و آقایی بجستانی، مریم (۱۳۹۸). جایگاه حقوق فردی شهروندی در فقه و نظام حقوقی ایران. فصلنامه علمی- پژوهشی حقوق پزشکی. (۱۳)، ۷-۲۲.
- آزاد ارمکی، تقی؛ مبارکی، مهدی و شهبازی، زهره (۱۳۹۱). بررسی و شناسایی شاخصهای کاربردی توسعه اجتماعی. فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی- فرهنگی. ۱۳۹۱، ۱ (۱)، ص ۳۰-۷.
- آنایید، فاطمه و فیض الهی، مریم (۱۳۹۸). بررسی جایگاه حقوق شهروندی در نظام حقوقی ایران، دومین کنفرانس ملی و اولین کنفرانس بین المللی حقوق و علوم سیاسی، اردبیل، دانشگاه جامع علمی کاربردی شهرداری اردبیل - مؤسسه آموزش عالی علمی - کاربردی مدیریت شهری و روستایی اردبیل و مؤسسه زیست رهپویان ایده پرداز آرتا.
- بنانی، ملیحه (۱۳۹۸). اهمیت و ضرورت دموکراسی شهری در کسب حقوق شهروندان با تأکید بر رویکرد فضاهای اجتماع محور، دومین کنفرانس بین المللی روانشناسی، علوم تربیتی و علوم انسانی، تفلیس- گرجستان، دبیرخانه دائمی کنفرانس با همکاری دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا.
- بیگی، جمال و قادری، رضا (۱۳۹۹). بررسی عوامل درون سازمانی مؤثر بر رعایت حقوق شهروندی متهمان. فصلنامه نظارت و بازرسی، ۸۰-۵۹ (۵۳).
- سلیمی فرد، مصطفی. (۱۳۸۲). اقتصاد توسعه، انتشارات موحد.
- سیفی، محسن؛ پوریایرام، اکبر و محب الهی، محمد (۱۳۹۷). بررسی حقوق شهروندی و ارتباط آن بر توسعه پایداری شهری، دومین همایش بین المللی فقه و حقوق، وکالت و علوم اجتماعی، همدان، دبیرخانه دائمی کنفرانس.
- شیانی، ملیحه و داودوندی، طاهره (۱۳۸۹). تحلیلی بر میزان آگاهی از حقوق شهروندی در میان دانشجویان، فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ش ۵.
- عزیزخانی، فاطمه (۱۳۸۸). درباره برنامه پنجم توسعه، آسیب شناسی برنامه‌های توسعه در ایران، مطالعات برنامه و بودجه، مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی.

- عظیمی، حسین (۱۳۸۱). رسالتهای و وظایف در سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی و در مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، مؤسسه عالی آموزش و پرورش مدیریت و برنامه‌ریزی، تهران.
- قاری سید فاطمی، سید محمد (۱۳۹۰). حقوق بشر در جهان معاصر، دفتر یکم، تهران، شهر دانش، چ دوم.
- فالکس، کیث (۱۳۸۱). شهروندی، ترجمه محمد تقی و افروز تهران، انتشارات کویر، ص ۴۹-۵۳.
- فلاحپوری یخدان، ابوالفضل و برزگر، عبدالرضا (۱۳۹۸). بررسی حقوق شهروندی در ایران، پنجمین همایش ملی حقوق (تحولات مسئولیتهای مدنی در نظام حقوقی ایران)، میبد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد میبد.
- کاستلز، استفان و دیویدسون، آلیستر (۱۳۸۲)، مهاجرت و شهروندی، مترجم: فرامرز تقی لو، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- محمدی صادق، سعید (۱۳۹۹). مقایسه مؤلفه‌های توسعه پایدار و احقاق حقوق شهروندی در ایران و افغانستان، فصلنامه مطالعات شبه قاره. ۱۲ (۳۸).
- مهرورزیان، طاهره. (۱۳۸۸). حقوق شهروندی و ارتقای آن در برنامه پنجم توسعه، گزارش معاونت پژوهشهای مجلس شورای اسلامی.
- منصوری، حسین. (۱۳۹۸). رابطه حقوق شهروندی و سرمایه اجتماعی و تأثیر آن بر تعهدات شهروندان، دومین همایش ملی سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار، قم، پردیس فارابی دانشگاه تهران.
- مداحی، ابراهیم (۱۳۸۹). نظارت همگانی و حقوق شهروندی. گزارش شهردار منطقه ۱۸ تهران از حقوق شهروندی و شهرداری.
- مطهرپور، محمود؛ وروایی، اکبر و صالحی، مرتضی (۱۴۰۰). بررسی میزان رعایت حقوق شهروندی متهمان در مرحله تحقیقات مقدماتی توسط ضابطان قضایی، فصلنامه نظارت و بازرسی، (۵۶).